

Analysis of Influencing Indigenous and Local Factors on the Developments of Kerman Carpets from the Late Qajar Period to the End of the First Pahlavi Period

Majidreza Moghanipour*, Ashkan Rahmani**

Abstract

In the late nineteenth to mid-twentieth century, major changes took place in the traditional organization and methods of production and supply of carpets in the country, the main reasons for these changes should be sought in the commercialization of Iranian carpets and the influence of foreign factors. This commercial approach to carpets led to the emergence of different and new structures in the carpets produced in some areas. Areas such as Kerman, which had a more direct relationship with foreign traders and customers in the form of European and American companies investing in carpet production, saw the most changes in the appearance of their carpets. But it seems that the extensive changes in Kerman carpets at this time cannot be related only to the presence of foreign companies; the main question in this study is the historical analysis of indigenous and local factors influencing these developments along with external factors. The research method is descriptive-analytical and data collection in the form of documents and libraries. According to research results, the most important factors in the extensive carpet developments in this region are as follows: The deep impact of shawl weaving in Kerman carpets, the presence of creative designers and style owners, the effect of technical features of Ravar rural area carpet weaving and the support of some

* Assistant Professor of Art research, Shiraz University, Shiraz, Iran (corresponding author),
moghanipour@shirazu.ac.ir

** Assistant Professor of Art research, Shiraz University, Shiraz, Iran, rahmani.ashkan@shirazu.ac.ir

Date received: 2022/09/14, Date of acceptance: 2022/12/16

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

local rulers, extensive activity of domestic traders in the field of carpet production and the region carpets export, the establishment of Iran Carpet Company in the first Pahlavi period, along with the presence of foreign investors in the production of Kerman carpets.

Keywords: Qajar, Carpet, Kerman, Iran Carpet Company, first Pahlavi

واکاوی عوامل بومی و محلی تاثیرگذار در تحولات قالی کرمان از اواخر دوره قاجار تا پایان دوره پهلوی اول

مجیدرضا مقنی پور*

اشکان رحمانی**

چکیده

در اواخر قرن نوزدهم تا اواسط قرن بیستم میلادی، تغییرات عمده‌ای در سازمان سنتی و شیوه‌های تولید و عرضه قالی کشور شکل گرفت که علل عمده این تغییرات را می‌بایست در تجاری شدن قالی ایران و نفوذ عوامل خارجی جستجو نمود. این رویکرد تجاری به قالی، باعث ظهور ساختارهای متفاوت و جدیدی در قالی‌های تولیدی بعضی از مناطق شد. حوزه‌هایی مانند کرمان که ارتباط بی‌واسطه‌تری را با تجار و مشتریان خارجی در قالب شرکت‌های اروپایی و آمریکایی سرمایه‌گذار در زمینه تولید قالی داشتند، بیشترین تغییرات را در ویژگی‌های ظاهری قالی‌های خود شاهد بودند. اما به نظر می‌رسد تغییرات گسترده قالی کرمان در این مقطع زمانی را نمی‌توان تنها به حضور کمپانی‌های خارجی مرتبط دانست؛ مسئله اصلی در این پژوهش واکاوی تاریخی عوامل بومی و محلی تاثیرگذار در این تحولات در کنار عوامل خارجی می‌باشد. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات بصورت کتابخانه‌ای و اسنادی می‌باشد. برپایه نتایج این تحقیق عواملی چون سایه سنگین شالبافی بر قالی کرمان، حضور طراحان خلاق و صاحب سبک، تاثیر ویژگی‌های تکنیکی قالیبافی منطقه روستایی راور و حمایت برخی حاکمان محلی، فعالیت گسترده تجار داخلی در حوزه تولید و صادرات قالی

* استادیار پژوهش هنر، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)، moghanipour@shirazu.ac.ir

** استادیار پژوهش هنر، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، rahmani.ashkan@shirazu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۵

منطقه و در نهایت تاسیس شرکت فرش ایران در دوره پهلوی اول را در کنار حضور سرمایه‌گذاران خارجی در تولید قالی کرمان را می‌توان از جمله مهمترین عوامل تحولات گسترده قالی این منطقه برشمرد.

کلیدواژه‌ها: قاجار، قالی، کرمان، شرکت فرش ایران، پهلوی اول

۱. مقدمه

کرمان از دیر باز به تولید دستبافته‌های ظریف و منقوش شهرت داشته است و براساس نظر بسیاری از صاحب‌نظران - با استناد به بافت‌های ظریف همراه با تکنیک‌های کهن و نیز طرح‌های منسجم - قالیبافی در کرمان نیز دارای قدمتی بسیار طولانی می‌باشد. اما نکته قابل تامل، رونق کم سابقه قالیبافی کرمان از اواسط دوران حکومت قاجار می‌باشد، در یک دوره زمانی حدوداً پنجاه ساله (از اواخر قرن نوزدهم تا پایان دهه دوم قرن بیستم) تولیدات این حوزه به رشد قابل توجهی دست یافت که با قبل از آن قابل مقایسه نمی‌باشد. همچنین در این دوره شاهد تنوع و تغییر مداوم ساختار ظاهری قالیهای کرمان هستیم؛ تنوع و تغییری که در نگاه اول می‌تواند ارتباط تنگاتنگی با روند تجاری شدن قالی ایران و نفوذ عوامل خارجی در تولید و عرضه این محصول داشته باشد. به‌طور حتم محصولی که تا قبل از آن نیازهای داخلی و محلی را برآورده می‌ساخت برای پاسخگویی به بازارهای رو به گسترش خارجی با سلیقه‌هایی متمایز، سازماندهی تولید و عرضه متفاوتی را طلب می‌کند. مناطقی چون کرمان که در این دوره ارتباط بی‌واسطه‌ای را با تجار و مشتریان خارجی در قالب حضور مستقیم شرکت‌های اروپایی و آمریکایی سرمایه‌گذار در زمینه تولید قالی داشتند، در مقایسه با بسیاری از حوزه‌های قالیباف ایران در آن زمان، بیشترین تغییرات را در ویژگی‌های ظاهری محصولات خود شاهد بودند.

این پژوهش بر این فرض استوار است که تغییرات گسترده قالی کرمان در این مقطع زمانی را نمی‌توان تنها به حضور کمپانی‌های خارجی مرتبط دانست؛ چرا که تاثیر و حضور این شرکتها همزمان با کرمان در مناطق دیگری همچون اراک (با مرکزیت سلطان‌آباد) نیز وجود داشته است، اما تحولات و تغییرات قالی‌های تولیدی این مناطق به گستردگی قالی کرمان نبوده است.

براین مبنای، سوال اصلی در این پژوهش «واکاوی عوامل بومی و محلی تاثیرگذار در تحولات قالی کرمان از اواخر دوره قاجار تا پایان پهلوی اول» می‌باشد.

۱.۱ پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه‌های مرتبط با قالی کرمان، پژوهش‌های نسبتاً زیادی با رویکردها و البته کیفیت‌های متفاوتی انجام گرفته است. درخصوص وضعیت تولید قالی در کرمان در دوره حکومت قاجارها، زکریایی کرمانی و دیگران (۱۳۹۱) در مقاله «بررسی تأثیرات قدرت سیاسی بر تحولات فرش کرمان در عصر قاجار»، به تأثیر مولفه‌هایی مانند قدرت‌های سیاسی و اقتصادی حاکمان محلی و نیز حضور کمپانی‌های خارجی بر تحولات فرش کرمان در این دوره پرداخته‌اند. ژوله (۱۳۹۲) در فصلی از کتاب «شناخت فرش: برخی مبانی نظری و زیرساخت‌های فکری» به تحلیل آثار خاندان شاهرخی از طراحان بنام کرمان (از نیمه دوم عصر قاجار تاکنون) پرداخته است. همچنین سیسیل ادواردز در پژوهش نام آشنای خود «قالی ایران» (۱۹۷۵) شرح نسبتاً مفصلی از قالی کرمان در دوران قاجار و پهلوی اول ارائه داده است؛ پژوهش ادواردز یکی از نخستین منابعی است که اطلاعاتی نسبتاً مفصل در خصوص طراحان فرش کرمان ارائه داده است. صباحی (۲۰۰۵) در کتابی که اصل آن به زبان ایتالیایی نگاشته شده است با ارائه تصاویری ارزشمند به معرفی قالی کرمان در دوره‌های مختلف به ویژه قاجار و پهلوی پرداخته است. اتیک (۱۳۸۴) در مقاله‌ای تحت عنوان «فرش‌های دوران قاجاریه» که در مجموعه دایره‌المعارف ایرانیکا انتشار یافته است، ضمن پرداختن به وضعیت قالیبافی کشور در دوران قاجار، به حضور کمپانی‌های خارجی در منطقه کرمان و نقش آنها در برخی تحولات فرش منطقه اشاراتی داشته است.

ژوله (۱۳۸۴) در یادداشتی تحت عنوان «جستاری در تاریخ فرهنگی، اجتماعی، سیاسی فرش ایران ۱۲۶۴ - ۱۳۶۴ هـ ق» ضمن اشاره به وضعیت فرش‌بافی در نیمه دوم عصر قاجار به نقش مستقیم و غیرمستقیم دربار و وابستگان درباری در تولید، عرضه و نظارت بر این فرآیندها در مناطق مختلف و از جمله کرمان اشاراتی داشته است. در منابع دیگری چون: «فرش‌های شرقی (فورد، ۱۹۹۳)، «فرش‌ها و قالی‌های جهان» (بنت، ۲۰۰۳) و «فرش‌های بزرگ جهان» (برتنسیس و همکاران، ۱۹۹۶)، ضمن پرداختن به ویژگی‌های فرمی و تکنیکی قالی‌های ایرانی در دوره‌های مختلف، نمونه‌هایی از قالی‌های شاخص کرمان را در دوره‌های صفوی و قاجار معرفی نموده‌اند.

از مهمترین وجوه تمایز پژوهش پیش‌رو با پیشینه‌های معرفی شده، تأکید بر شناسایی مهمترین عوامل بومی و محلی در تحولات قالی کرمان با اتکا به منابع تاریخی، پژوهش‌های مرتبط جدید و نیز اسناد در دسترس می‌باشد. در این میان سعی شده است نقش و اهمیت هر

یک از این عوامل در شکل‌بخشی شخصیت قالی کرمان در اواخر دوره قاجار و پهلوی اول مورد بررسی قرار گیرد.

۲. شرایط تولید قالی ایران در دوران قاجار

در نیمه دوم دوره قاجار تغییرات زیادی در سازمان سنتی و نحوه عملکرد تولید و عرضه قالی بوجود می‌آید که این تغییرات تاثیر خود را تا به امروز بر قالبیابی ایران برجای گذاشته است (اتیک، ۱۳۸۴: ۹۵). در این دوره و تا قبل از دهه ۱۲۹۰ ق (۱۸۷۰ م)؛ به طور معمول بافت‌های تجاری و غیرتجاری قالی در محل تولید تامین مالی می‌شده و این کار اغلب توسط مقامات درباری (جدا از مسائل و سیاست‌های حکومتی)، مقامات عالی‌رتبه ایالتی و خان‌های ایلات، تجار و بازرگانان محلی و استادکاران انجام می‌گرفته است (حشمتی‌رضوی و آذریاد، ۱۳۸۳: ۲۴۲). تولید قالی (تجاری و غیر تجاری) در دوره مذکور با تنوع (بافت و طرح) بسیار زیادی همراه بود و بسیاری از طرح‌های روستایی و عشایری که در زمان صفویه جنبه تجاری (بازارهای داخلی) آنها فرصت ظهور نمی‌یافت، رونق گرفت از عوامل رونق سبک‌های متنوع عشایری در تولید قالی کشور می‌توان به اهمیت یافتن جایگاه اجتماعی ایلات و عشایر در دوران حکومت قاجار اشاره داشت، گوناگونی گروه‌های ایلات و عشایر صحراگرد در ایران و نیز جغرافیای طبیعی، که ارتباط منطقه‌ای را با سایر مناطق دشوار می‌ساخته باعث تکامل سبک‌های مختلف در بافت‌های محلی شده است:

... بافت فرش در زمان قاجار برای مصارف داخلی و فروش آن در شهرها و مراکز روستایی و محل استقرار ایلات، در بیشتر جاهای ایران انجام می‌گرفته است. این صنعت مشتمل بر واحدهای منطقه‌ای متنوعی است مراکزی که غالباً از آنها ذکر کرده، شامل کرمان، بروجرد، اصفهان، آذربایجان، کردستان، کاشان، فراهان، همدان، هرات و مشهد می‌باشد و هر محل نقش‌ها و شیوه‌های بافتی مشخص خود را داراست (اتیک، ۱۳۸۴: ۹۵).

از عمده‌ترین شاخصه‌های ظاهری تولیدات این دوره، بویژه در مناطق عشایری، کاربرد طرح‌ها و اندازه‌های کاملاً سنتی و اصیل است بطوریکه سلیقه و نوع استفاده از این کالا در بازارهای هدف در قالی‌های این دوره تاثیر چندانی نداشته است. اما از دهه پایانی قرن نوزدهم تا قبل از جنگ جهانی اول (۱۹۳۹ م) قالی ایران از نظر مدیریت تولید، ابعاد و اندازه، طرح و نیز بعد تجاری آن، تحولات عمده‌ای را شاهد می‌باشد، که از جمله این تغییرات می‌توان به

مواردی همچون: اهمیت روزافزون بعد تجاری فرش؛ افزایش قابل توجه تولید با توجه به اهمیت یافتن تجارت این کالا؛ آغاز جدی سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در تولید قالی ایران و در نهایت تغییرات در ابعاد، ساختارها و نقوش قالی ایران اشاره داشت. از جمله عمده‌ترین علل عمدتاً خارجی که برای این تغییرات ذکر شده است می‌توان به موارد زیر اشاره داشت.

- شیوع بیماری و آفت برای پرورش کرم ابریشم (۱۲۸۱ ق) و تصمیم صادرکنندگان غربی برای جایگزین کردن کالاهای اجناس پرسودی چون قالی بجای ابریشم: «... شیوع بیماری کرم ابریشم در آن سال باعث کاهش شدید مقدار موجودی ابریشم می‌شود و چنین استدلال می‌گردد که در نتیجه باید درآمد حاصل از فروش فرش جایگزین درآمدی شود که زمانی از صادرات ابریشم به دست می‌آمد» (اتیک، ۱۳۸۴: ۹۸).

- توسعه روزافزون بازارهای بین‌المللی و افزایش اهمیت استراتژیکی و بازرگانی خاورمیانه برای کشورهای صنعتی و در نتیجه ورود کالاهای خارجی به ایران از جمله اسلحه، منسوجات ماشینی و ظروف سرمایی، که بیشتر در تبادل غیرمستقیم با قالی و ابریشم انجام می‌گرفت.

- به نمایش گذاشتن قالی‌های نفیس ایرانی (اکثراً از دوره صفوی) در نمایشگاه‌های بزرگ جهانی و موزه‌های مهم دنیا (حشمتی‌رضوی، ۱۳۹۲: ۲۵۵).

- رونق اقتصادی غرب و افزایش قدرت خرید طبقه متوسط در اروپا (بویژه در انگلستان).

- تاثیر جنبش هنرها و پیشه‌ها (Arts & Crafts movement) در انگلستان و نیز جنبش‌های مشابه در دیگر نقاط اروپا، که منجر به اهمیت یافتن و بازشناسی هنرهای دستی و در نهایت تغییر در سبک تزئین و مبلمان منازل در اروپا (با پیشتازی انگلستان) شد (هاف، ۱۳۷۶: ۶۷).

در بررسی تاریخ فرش ایران، مجموعه موارد فوق به عنوان مهمترین علل به وجود آمدن تغییرات ساختاری نسبتاً گسترده در نظام تولید و عرضه قالی ایران در دوره قاجار معرفی می‌شود. اما به نظر می‌رسد این عوامل و تاثیرات آنها در قالیبافی ایران، برای بررسی و تحلیل چستی قالی کرمان در دوره قاجار کافی نباشد و آنچه بیش از عوامل خارجی بر قالی این منطقه تاثیرگذار بوده است، مولفه‌هایی بومی و محلی باشد.

۳. قالی کرمان

۱.۳ پیشینه قالیبافی در کرمان

در مورد قدمت قالیبافی در منطقه کرمان نظرات گوناگون و گاه متناقضی ارائه شده است. سیسیل ادواردز (A.C. Edwards) با استناد به گزارش‌های درباری و نیز نوشته‌های تاریخی، قدمت تولید قالی در این منطقه را تا حدود قرن شانزدهم میلادی تخمین می‌زند؛ اما در طرف مقابل عده‌ای از صاحب‌نظران بر این عقیده‌اند که اگر چه قدیمی‌ترین نمونه‌های باقیمانده از قالی کرمان متعلق به قرن شانزدهم میلادی است، اما بدون تردید فرش کرمان به جهت استواری طرح‌های قدیم آن و پایداری به برخی سنت‌های قدیمی فرش ایران، دارای سابقه طولانی‌تری است (صوراسرافیل و ژوله، ۱۳۷۸: ۳۴). آنها همچنین تکنیک‌های بافت در منطقه کرمان را از تکنیک‌های بسیار کهن قالیبافی ایران می‌دانند که در دیگر مناطق (شهری) کشور کمتر به کار رفته است (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۶۳).

تصویر ۱. قالی بافت کرمان با طرح گلدانی مربوط به دوره صفوی (شاهکارهای فرش بافی ایران، ۱۳۵۲)

اما آنچه که اکثر محققان در مورد قالی کرمان بر آن اتفاق نظر دارند این واقعیت است که قالی کرمان در دوره صفویه، کالایی شناخته شده بوده است. تاریخ کرمان در حوزه قالی بافی با روی کارآمدن گنجعلی خان زیک در عصر صفوی اهمیت می یابد؛ هنر طراحی قالی در این دوره به یکی از بلندترین ادوار خود دست می یابد که در کنار آن رشد شیوه های فنی بافت و افزایش مهارت بافندگان نیز بی تاثیر نبوده است (زکریایی کرمانی و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۱). کرمان در عصر صفوی یکی از مهم ترین مراکز تاسیس کارگاه های سلطنتی بود و این امر نشان دهنده مرغوبیت و کیفیت بافته های این منطقه بود. براساس منابع مکتوب و گزارش جهانگردان در سفرنامه های خود، در دوران صفوی کارگاه های قالی بافی در شهرهای اصفهان، کاشان و کرمان وجود داشته است؛ پدر تادئوس کروسینسکی (Tadeusz Krusinski) که در فاصله سال های ۴۲ - ۱۱۱۶ ق (۲۹ - ۱۷۰۴م) در ایران اقامت داشته، کرمان را یکی از مناطقی می داند که کارگاه های قالی بافی شاهی در آن دایر بوده است. انگلبرت کامفر (Enfeebler Kaempfer) نیز در سال ۱۰۹۵ ق (۱۶۸۴ م) قالی های پشمی با طرح حیوانات کرمان را در قصر شاهی مشاهده می نماید (ساوری، ۱۳۸۴: ۱۳ و ۱۴). همچنین هانگلدین به این مطلب اشاره دارد که قالی های مشهور قدیمی که آنها را نقش گلدانی می نامند (تصویر ۱) در یک کارگاه پادشاهی که توسط شاه عباس کبیر در شهر کرمان بنیاد گذاشته شده، بافته شده اند (هانگلدین، ۱۳۷۵: ۷۳). در پایان قرن دهم ق، ابوالفضل علامی، زندگی نامه نویس اکبرشاه، امپراطور مغول به قالی هایی اشاره دارد که به تازگی از جوشقان، خوزستان، کرمان و سبزواری به هندوستان وارد شده است (واکر، ۱۳۸۴: ۷۶).

۲.۳ قالی کرمان در عصر قاجار

هر چند آغاز حکومت قاجار در کرمان با ویرانی و خرابی بسیار همراه بود، اما پایان کار این دوره تاریخی، فرجامی متفاوت را برای قالی بافی کرمان رقم زد. به طوری که قالی کرمان در دوره نسبتاً کوتاهی، چندین سبک و سیاق تولید قالی (به ویژه در شاخه طرح و رنگ) را تجربه نمود. دوره حدوداً سی ساله ای (از ۱۳۱۲ ق / ۱۸۹۴ م. تا ۱۳۴۴ ق / ۱۹۲۵ م.) که نام «نوزایی» را در فرش کرمان به یدک می کشد (زکریایی کرمانی و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۲). از مهمترین این سبک ها در نزد اهل فن به نامهای عصر «ترمه» و «بهارستان» شناخته می شود. از عمده تحولات قالی بافی کرمان در این دوره می توان به افزایش کمی و کیفی تولید، ظهور طرح ها و نقوش جدید

در قالی‌های کرمان (به نسبت الگوهای صفوی)، ظهور تصویربافی در قالی منطقه و بکارگیری فام‌های رنگی شاد با طیف‌های چندگانه در نقشه‌های قالی اشاره داشت.

۴. علل بومی و محلی تحولات قالی کرمان از عصر قاجار

همانگونه که در مقدمه مقاله نیز اشاره شد در نگاه نخست با توجه به حضور برخی از کمپانی‌های خارجی فعال در حوزه تولید و عرضه قالی در منطقه کرمان، بسیاری از تحولات قالی کرمان در عصر قاجار به فعالیت این شرکت‌ها نسبت داده می‌شود. اما نکته حائز اهمیت این است که بسیاری از تغییرات قالی کرمان تا پیش از حضور و فعالیت این شرکت‌ها آغاز شده بود. لذا نقطه آغاز و مبنای این تحولات، عوامل بومی و محلی می‌باشد که در ادامه به معرفی آنها می‌پردازیم.

۱.۴ تاثیر شالبافی کرمان بر قالی منطقه

قالی‌بافی در کرمان تا اواسط دوران قاجار، همواره در زیر سایه شالبافی این منطقه قرار داشت. تولید شالهای ترمه مرغوب و زیبا که عده زیادی از بافندگان کرمانی با آن امرار معاش می‌کردند، کمتر فرصت خودنمایی به قالیبافی آن منطقه می‌داد. به بیان دیگر شالبافی هنر اول مردم کرمان بود و بسیاری از سرمایه‌های مالی و انسانی کرمان صرف تولید این محصول نفیس می‌شود به طوری که شال ترمه کرمانی تا اواسط قرن نوزدهم در بازارهای اروپایی نیز کاملاً شناخته شده بود (زکریایی کرمانی و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۳). پاترشیا بیکر در کتاب منسوجات اسلامی رونق صنایع شالبافی در کرمان را مربوط به دوره فتحعلیشاه قاجار می‌داند (بیکر، ۱۳۸۵: ۱۴۴). اما در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی شالبافی کرمان رونق گذشته خود را از دست داد که از عمده ترین دلایل این مسئله می‌توان به: ابداع دستگاه ژاکارد در اروپا و ورود پارچه‌های ارزانقیمت از اروپا (به ویژه انگلستان) به ایران و در نتیجه عدم توانایی رقابت شالبافی با این محصولات و نیز کمیاب شدن مواد اولیه مصرفی به ویژه ابریشم در پی شیوع بیماری در پرورش کرم ابریشم اشاره داشت.

کم فروغ شدن شالبافی در کرمان همزمان با معرفی قالی ایرانی به عنوان کالایی لوکس و تجملی در بازارهای اروپایی بود. سیسپیل ادواردز عمده‌ترین علت توسعه سریع قالیبافی در کرمان را از رونق افتادن هنر-صنعت شالبافی می‌داند: «... کاهش میزان تقاضا برای شالهای

کرمان با توسعه ناگهانی قالیبافی مصادف گردید. همان انگشتان ماهری که سابقاً این شالها را می‌بافت و قلاب‌دوزی می‌کرد در اندک مدتی هنر قالیبافی را فرا گرفت. این موضوع بدون شک در توسعه سریع قالیبافی منطقه موثر بود، زیرا کارگر برای این کار موجود بود و تقریباً قسمتی از آموزش لازم را نیز فرا گرفته بود» (ادواردز، ۱۳۷۰: ۲۲۹). و از همان زمان بود که تعدادی از شهرها همچون کرمان که در قرن سیزدهم هجری قمری (۱۹ م) در درجه دوم اهمیت قرار داشت به شهری صاحب نام در قالیبافی و تجارت آن ارتقا یافتند (فلور، ۱۳۸۴: ۱۰۵). ورود دست‌اندرکاران حرفه شالبافی در کار تولید قالی تاثیرات غیرقابل انکاری بر قالیبافی منطقه بویژه در زمینه طرح و نقش برجای گذاشت که در بررسی دقیق‌تر این تاثیرات می‌توان آن را به تاثیرات کوتاه مدت و بلند مدت تقسیم‌بندی نمود. تاثیرات کوتاه مدت همان است که در قالیبافی کرمان به عصر «ترمه» معروف است، دوره‌ای که نقوش، ساختارها و نیز شیوه‌های رنگ‌گزینی تاحدودی متأثر از طرحهای پارچه‌ها و منسوجات ابریشمی تولید منطقه بود: «عصر ترمه (۱۳۱۲ تا ۱۳۲۷ ق) که متأثر از رواج شالبافی در کرمان بوده، دوره‌ای انتقالی میان شالبافی و قالیبافی می‌باشد. از خصوصیات نقش‌های این دوره کاربردهای گوناگون نگاره بته و سرو می‌باشد» (صوراسرافیل، ۱۳۷۱: ۳۱۶). عصر ترمه به نوعی با گرت‌برداری از طرح‌ها و نقوش شال‌های کرمانی آغاز شد و با انطباق و سازگاری کامل و خوشایند نقوش ترمه بر قالی به کار خود پایان داد. هر چند هنر شالبافی در طرحهای قالی کرمان تاثیر غیرقابل انکاری داشته است؛ اما نقوش و ساختارهای متنوع بکار رفته در طرحهای اواخر این عصر، قابل مقایسه با نقشمایه‌های محدود و ساختارهای یکنواخت شالهای منطقه نمی‌باشد. شاید تاثیر بلند مدت این هنر - صنعت در قالیهای کرمان، فشردگی و تراکم بالای نقوش و نیز ماندگاری نقشمایه‌های خانواده بته در اکثر طرحهای فرش این منطقه بوده است. (تصویر ۲)

تصویر ۲. بخشی از قالی کرمان با نقوش ترمه (حشمتی رضوی، ۱۳۹۲)

۲.۴ حضور طراحان خلاق در منطقه

از دوره‌های دیگری که برای شناسایی قالی‌های منطقه کرمان در زمان قاجار در نظر گرفته می‌شود دوره یا عصر بهارستان است (از حدود ۱۳۲۷ تا ۱۳۳۴ ق). «... رنگها طراوت و شادابی بسیاری دارند و برای نخستین بار گل‌ها و برگها به شیوه سایه روشن رنگ‌آمیزی شد» (صوراسرافیل، ۱۳۷۱: ۳۱۶)؛ همچنین تعداد قابل توجهی از تصویربافی‌های کرمان مربوط به این دوره است. به طور کلی در طرحهای این دوره تلفیقی خلاقانه از خصوصیات طرحهای دوره شالبافی (با محوریت نقش بته) با طرحهایی طبیعت‌گرایانه و فشرده، همراه با رنگ‌گزینی آزادانه و ساختارهای تاحدی غیر معمول در یک منطقه شهری باف را شاهد هستیم. در بررسی عوامل تاثیرگذار بر شکل‌گیری این دوره، حضور و نقش طراحان خلاق و صاحب سبک کرمانی، غیر قابل انکار است و از شاخص‌ترین این طراحان می‌توان به خاندان معروف «شاهرخی» اشاره داشت؛ از جمله محسن‌خان شاهرخی (۱۳۳۰ - ۱۲۴۸ ق) که نسل بزرگ طراحان کرمان در دوران قاجار از وی آغاز می‌گردد و حسن‌خان شاهرخی (۱۳۱۹ - ۱۲۳۶ ش). (تصویر ۳)

اعتقاد عمومی بر آن است که حسن‌خان بزرگترین طراح کرمان بود و بسیاری از طرحهای شناخته‌شده قالی کرمان یا از ابتکارات و یا تحت‌تاثیر کارهای اوست (صوراسرافیل، ۱۳۸۱: ۳۲۸). به طوری که امروزه بعضی از طرحهای تاثیر گرفته از قلم وی به نام طرح «حسن‌خانی» نیز شهرت یافته است. آثار برجای مانده از حسن‌خان شاهرخی این واقعیت را آشکار می‌سازد که وی در نقاشی‌های زیرلاکی و نیز شبیه‌کشی چهره‌ها مهارت بسیار داشته به طوری که ظهور تصویربافی (چهره‌بافی) در قالی کرمان را به وی نسبت می‌دهند (تصویر ۴). مهارت حسن‌خان شاهرخی در نقاشی زیرلاکی تاثیر خود را در نقشه‌های قالی کرمان با ظهور گل‌ها و برگ‌های ریز و فشرده برجای گذاشت. دامنه تاثیرگذاری این خاندان به حدی بوده که در بعضی مقاطع شاهد نفوذ سبک‌های کاری آنها در مناطق دیگر فرش‌بافی کشور نیز هستیم. تنوع در نقش‌پردازی، رنگ‌گزینی خلاقانه و آموزش شاگردان بی‌شمار؛ ما را به این نتیجه هدایت می‌کند که یکی از عوامل مهم داخلی، برای تنوع ساختارهای فرش منطقه را، حضور این طراحان بدانیم.

تصویر ۳. (سمت راست) حسن خان شاهرخی (ژوله، ۱۳۹۲)

تصویر ۴. (سمت چپ) نمونه طرح‌های تصویربافی حسن خان شاهرخی (ژوله، ۱۳۹۲)

شهرت و نفوذ این طراحان در قالی کرمان به گونه ای بود که در زمان استقرار کمپانی های خارجی در این منطقه شاهد حضور پررنگ خاندان شاهرخی در فرایند طراحی و نظارت بر تولید این قالی ها هستیم؛ به طوری که تصاویر و حتی قراردادهایی که شرکت های خارجی و از جمله شرکت OCM با برخی از افراد این خاندان منعقد نموده است، این مسئله را کاملاً روشن می سازد. این قراردادها علاوه بر دارا بودن ارزش تاریخی، نمایانگر آگاهی و شناخت کامل سرمایه گذاران خارجی از وضعیت قالیبافی در کرمان و عوامل تاثیرگذار بر آن بود و البته این شرکتها نهایت بهره را از این موقعیت کسب نمودند. (تصاویر ۸ و ۹)

تصویر ۸ (سمت راست) قرارداد همکاری احمدخان شاهرخی با شرکت OCM به نمایندگی ژان تیمویاناکي (ژوله، ۱۳۸۱)

تصویر ۹. (سمت چپ) احمدخان شاهرخی و پسرانش حسن خان دوم و حسین خان از طراحان شرکت OCM (ژوله، ۱۳۹۲)

۳.۴ منطقه راور و قالی کرمان

شهر راور که در شمال استان کرمان واقع شده، محل تولید نفیس‌ترین قالی‌های کرمانی در چند دهه گذشته بوده است. برخی منابع از این واقعیت حکایت می‌کنند که در هرج و مرج و ناامنی - های شهر کرمان که مصادف با لشکرکشی افغانه و نیز حمله آقا محمدخان قاجار بود، بسیاری از حرف و صنایع شهری، رونق خود را از دست دادند؛ در این میان مناطق شهری کوچک و برخی روستاهای اطراف کرمان و از جمله راور از معدود مراکزی بوده که قالی‌بافی در آن رواج نسبی داشته است:

... پیشوند راور مربوط به قالی‌های بسیار زیبایی است که خاستگاه و منشاء بافت آنها مربوط به شهر کوچکی به نام راور در شمال شهر کرمان می‌شود. اینها قالی‌هایی هستند که توسط صنف قالی‌بافان کرمان بافته شده‌اند، ایشان پس از ویران شدن شهر کرمان (در سال ۱۸۷۹م) توسط آغا محمد خان، از این شهر گریخته و به راور پناه برده بودند [... قالی‌های] راور کرمان شباهت زیادی به قالی‌های قدیمی کرمان دارند و اختلافشان با آنها فقط ارتفاع پرز آنهاست که اندکی بلند بوده و بافت محکم‌تری دارد (هانگلدین، ۱۳۷۵: ۷۶).

کوچ صاحبان حرف و از جمله استادکاران قالیباف به منطقه روار موضوعی است که ادواردز نیز بدان اشاره داشته است:

... بسیار عجیب است که چندین نسل قبل این روستای دور افتاده [راور] و غیر قابل دسترس مرکز قالیبافی بوده و از این حیث بر چند روستای دیگر که دارای همین تعداد جمعیت بوده، ولی امتیازات بیشتری داشته و اینگونه دورافتاده نیز نبوده، رجحان داشته است... احتمال دارد در دوران اغتشاش و هرج و مرج، همین دور افتاده بودن راور، بعضی از خوانین یا استادکاران قالیباف را بر آن داشته که دستگاههای بافندگی [را] در آن روستا بکار اندازند، چون قالیبافی در یک روستای دور افتاده مثل راور از چشم رؤسا و فرماندهان قشون به دور بوده، در حالی که اگر این کار در شهر کرمان و یا روستای نزدیک صورت می‌گرفت توجه آنان را جلب می‌کرد (ادواردز، ۱۳۷۰: ۲۲۸ و ۲۲۹).

امروزه در ردیابی تاریخی و جغرافیایی قالی‌های تولید شده در حوزه قالیبافی کرمان، برخی از قدیمی‌ترین این آثار در منطقه راور تولید شده است. میرزا غلامحسین خان افضل‌الملک در

واکاوی عوامل بومی و محلی تاثیرگذار ... (مجیدرضا مقنی پور و اشکان رحمانی) ۳۴۷

سفرنامه خراسان و کرمان در سال ۱۳۲۱ ه ق / ۱۹۰۴ م می گوید: «قالیاف بسیار در راور هست که قالی اعلا تمام می نمایند و الحق بعد از گواشیر در جای دیگر به این خوبی قالی نمی یافتند (کاربخش راوری، ۱۳۷۵: ۱۹۹). (تصویر ۵).

تصویر ۵. نمونه قالیچه متناسب به راور (شاهکارهای فرشبافی ایران، ۱۳۵۲)

برخی از صاحب نظران قالی کرمان، گرایش آزادانه و درعین حال منظم به طبیعت گرایی (ناتورالیسم) در نقوش و نیز شیوه های خاص رنگ گزینی در قالی های دوره بهارستان را از تاثیرات پایدار سنت های قالیبافی منطقه روار (به عنوان یک منطقه روستایی در زمان خود) می دانند.

۴.۴ حاکمان محلی کرمان و قالی بافی

در بازایی تاریخ قالیبافی در کرمان، تحولات قدرت سیاسی در سطح بومی و محلی نیز بر روند شکل گیری نقش و طرح قالی منطقه تاثیر مستقیم و عمیقی گذاشته است (زکریایی کرمانی و دیگران، ۱۳۹۱: ۳۳). توجه ویژه برخی از حاکمان محلی به قالی و قالیبافی به ویژه در دورانی که با نام «نوزایی» در قالی کرمان شناخته می شود در قالب تعدادی از شاخص ترین قالی ها و قالیچه های تصویری منطقه کرمان باقی مانده است. اطلاعات جدول شماره یک نشان می دهد که نزدیک به نیمی از حاکمانی که از حدود سال ۱۳۱۲ تا ۱۳۴۴ ق (۱۸۹۴ - ۱۹۲۵ م) در منطقه کرمان حکومت می کردند به نوعی با تولید قالی درگیر بوده اند.

از جمله حاکمان محلی تاثیرگذار بر قالی بافی کرمان می توان به عبدالحسین میرزا فرمانفرما و بهجت الملک اشاره داشت. دومین حضور عبدالحسین میرزا در کرمان، همزمان با آغاز عصر

ترمه در قالی این منطقه است. در این عصر فرمان‌فرما یکی از حامیان و صاحبکاران حوزه تولید و تجارت قالی کرمان محسوب می‌شود. شیخ یحیی احمدی در «فرماندهان کرمان» نیز به این موضوع اشاره دارد که در زمان فرمانفرما، قالی کرمان ترقی کلی کرد، به طوری که اغلب بزرگان «کارخانه قالی» باز کردند (احمدی، ۱۳۸۶: ۲۲۵). سومین حضور عبدالحسین میرزا در سال ۱۳۲۳ روی می‌دهد. وی در این دوره در مقام حاکم کرمان، بنابر رسم ثروتمندان تعدادی قالی و قالیچه نفیس سفارش می‌دهد (زکریایی کرمانی و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۶). (تصویر ۶)

دوران حکومت بهجت‌الملک در کرمان نیز از اعصار درخشان قالی کرمان بود. در زمان حکومت وی نظم شهری در کرمان کامل می‌شود و بیش از هر زمانی قالی کرمان رونق پیدا می‌کند. بهجت‌الملک که خود در زمان حکمرانی، به امر تجارت مشغول بود و بیشترین تجارت او خرید قالی بود؛ وی در شناخت قالی بسیار خبره و صاحب‌نظر بود. (زکریایی کرمانی و دیگران، ۱۳۹۱: ۳۷). قالی‌هایی که به سفارش اشخاص مهم بافته می‌شد، با عبارت «به فرمایش» در کتیبه‌های قالی، قابل شناسایی است.

تصویر ۶. (سمت راست) قالیچه تصویری جشن سالانه ونیز که به سفارش عبدالحسین میرزا فرمانفرما در سومین حضورش در کرمان بافته شده است. محل نگهداری: موزه ویکتوریا آلبرت لندن (زکریایی و دیگران، ۱۳۹۱)

تصویر ۷. (سمت چپ بالا) عبارت «فرمایش حضرت اجل حسام‌الملک» در کتیبه داخل قالی با تصویر مظفرالدین شاه به تاریخ ۱۳۱۸ ه ق / ۱۹۰۱ م (موزه کاخ گلستان، موزه مخصوص)

واکاوی عوامل بومی و محلی تاثیرگذار ... (مجیدرضا مقنی پور و اشکان رحمانی) ۳۴۹

تصویر ۸ (سمت چپ پایین) عبارت «فرمایش عبدالحسین میرزا فرمانفرما سالار لشکر ۱۳۱۳» در کتیبه داخل فرش بافته شده است. تاریخ ۱۳۱۳ ه ق / ۱۸۹۶ م (بصام و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۸۹)

جدول شماره ۱. حاکمان محلی کرمان در دوران نوزایی قالی منطقه (زکریایی کرمانی و دیگران، ۱۳۹۱)

نام پادشاه	نام حکمران محلی	شروع ه ق / م	پایان ه ق / م	تعداد سال حکمرانی	فعال در حوزه قالی
	عبدالحسین میرزا نصرت الدوله فرمانفرما	۱۳۱۲ / ۱۸۹۴	۱۸۹۶ / ۱۳۱۴	۲	
مظفرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۳۲۴)	بهجت الملک امیر تومان	۱۳۱۴ / ۱۸۹۶	۱۸۹۷ / ۱۳۱۵	۱	
	حاجی غلامرضا خان آصف الدوله	۱۳۱۵ / ۱۸۹۷	۱۸۹۹ / ۱۳۱۷	۲	
	حسنعلیخان امیرنظام گروسی	۱۳۱۷ / ۱۸۹۹	۱۹۰۰ / ۱۳۱۷	کمتر از ۱	
	حسام الملک	۱۳۱۷ / ۱۹۰۰	۱۹۰۱ / ۱۳۱۹	۲	
	محمودخان علاءالملک	۱۳۱۹ / ۱۹۰۱	۱۹۰۲ / ۱۳۲۰	۱	
	ظفرالسلطنه	۱۳۲۰ / ۱۹۰۲	۱۹۰۴ / ۱۳۲۲	۲	
	رکن الدوله	۱۳۲۲ / ۱۹۰۴	۱۹۰۵ / ۱۳۲۳	۱	
	ظفرالسلطنه	۱۳۲۳ / ۱۹۰۵	۱۹۰۵ / ۱۳۲۳	کمتر از ۱	
	عبدالحسین میرزا نصرت الدوله فرمانفرما	۱۳۲۳ / ۱۹۰۵	۱۹۰۶ / ۱۳۲۴	۱	
محمدعلی شاه (۱۳۲۴-۱۳۲۷)	نصرت الدوله فیروز میرزا	۱۳۲۴ / ۱۹۰۶	۱۹۰۶ / ۱۳۲۶	۱	
	سردار معتضد (بهجت الملک)	۱۳۲۶ / ۱۹۰۸	۱۹۰۸ / ۱۳۲۶	کمتر از ۱	
	صاحب اختیار	۱۳۲۶ / ۱۹۰۸	۱۹۰۹ / ۱۳۲۷	۱	
احمد شاه (۱۳۲۷-۱۳۳۸)	قوام الملک	۱۳۲۷ / ۱۹۰۹	۱۹۱۰ / ۱۳۲۸	۱	
	صارم الملک برادرزاده سردار جنگ	۱۳۲۸ / ۱۹۱۰	۱۹۱۰ / ۱۳۲۸	کمتر از ۱	

	۱	۱۹۱۱/۱۳۲۹	/۱۳۲۸ ۱۹۱۰	نصرت السلطان
	کمتر از ۱	۱۹۱۱/۱۳۲۹	/۱۳۲۹ ۱۹۱۱	جلال الدوله مسعود
	۱	۱۹۱۲/۱۳۳۰	/۱۳۲۹ ۱۹۱۱	شاهزاده امیراعظم
	۱	۱۹۱۲/۱۳۳۱	/۱۳۳۰ ۱۹۱۲	امیرمفخم بختیاری
	۳	۱۹۱۶/۱۳۳۴	/۱۳۳۱ ۱۹۱۲	سردار محتشم بختیاری
	۲	۱۹۱۷/۱۳۳۶	/۱۳۳۴ ۱۹۱۶	سردار ظفر بختیاری
	۲	۱۹۱۹/۱۳۳۸	/۱۳۳۶ ۱۹۱۷	حشمت الدوله والاتبار
	۴	۱۹۲۳/۱۳۴۲	/۱۳۳۸ ۱۹۱۹	سردار اسعد بختیاری
	۲	۱۹۲۵/۱۳۴۴	/۱۳۴۲ ۱۹۲۳	سردار معظم خراسانی (تیمورتاش)

۵.۴ تولیدکنندگان و تجار داخلی

در میان عوامل تاثیرگذار بر رونق و شکوفایی قالیبافی کرمان و معرفی آن به بازارهای جهانی نقش تولیدکنندگان و تجار داخلی که در این منطقه تولید و صادرات قالی مشغول بوده‌اند، غیر قابل انکار است. در ادامه به معرفی سه تن از شاخص‌ترین این تولیدکنندگان که در سال‌های پایانی دوره قاجار تا پیش از جنگ جهانی اول فعال بوده‌اند می‌پردازیم.

محمدارجمند کرمانی از تجاری که به نحوی در پیشرفت قالی کرمان در دوره مذکور سهم بسزایی داشت. وی در اصل استاد رنگآمیزی در طراحی قالی بود و بسیاری از قالیبافان کرمان، تجدید حیات رنگ‌های اصیل و گیاهی را مدیون تلاش‌ها و تولیدات با کیفیت کارگاه‌های وی هستند (پرهام، ۱۳۵۷: ۵). احمد یزدان پناه یا احمد دیلمقانی از دیگر تاجر قالی بنام از آذربایجان بود که قالی‌های بسیار ظریف و اعلا در کرمان تولید می‌کرد. او قالی‌های کرمان را به آمریکا، انگلیس و آلمان صادر می‌کرد. کارخانه‌های قالیبافی وی به غیر از کرمان در شهرهای زرنند، راور و ماهان دایر بود. وی به نوعی در دوره‌ای از فرش کرمان را به انحصار خود درآورد (متدین،

۱۳۸۹: ۴۱۳ و ۴۱۴). با استناد به تاریخ‌های درج شده در تولیدات دیلمقانی وی از اوایل سلطنت احمدشاه قاجار مشغول به کار قالبیافی در این منطقه بوده است. میرزا مصطفی کمال از دیگر تجار و تولیدکنندگان بزرگ قالی کرمان بود که با نام سلطان تجارت فرش کرمان شهرت داشت. با استناد به اسناد و مدارک موجود در سازمان اسناد ملی در کرمان، مصطفی کمال مدتی قبل از سال ۱۳۲۹ ه. ق / ۱۹۱۱ م در کرمان اقدام به راه اندازی کارگاه‌های قالبیافی نمود و در مدت اندکی شرکت قالبیافی بزرگی را با عنوان «طاوشانجیان» راه اندازی نمود. با تطبیق سال‌هایی که سیسیل ادواردز در کتاب قالی ایران، از آن به عنوان عالی-ترین مدارج ترقی قالی کرمان یاد کرده (۱۹۲۲ تا ۱۰۲۹ / ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۸ ه ش) این‌گونه استنباط می‌شود که این دوره زمانی همزمان با اوج تولیدات و صادرات قالی در کارگاه‌های مصطفی کمال بوده است.

تصویر ۹. (سمت راست) محمد ارجمند کرمانی (www.kermancrafts.com)

تصویر ۱۰. (وسط) احمد یزدان پناه معروف به دیلمقانی (www.karayan.ir)

تصویر ۱۱. (سمت چپ) میرزا مصطفی کمال (www.karayan.ir)

۶.۴ دوره پهلوی اول و تاسیس شرکت سهامی فرش ایران

در سال ۱۳۱۴ شمسی، به علت بحران‌های اقتصادی ناشی از جنگ جهانی اول و مدیریت انحصاری کمپانی‌های خارجی بر تجارت قالی ایران، دولت با خلع ید یکی از بزرگترین شرکت‌های خارجی فعال در تولید و صادرات فرش یعنی کمپانی قالی شرق (O.C.M) که در منطقه کرمان نیز حضور فعالی داشت، اختیارات انجام فعالیت‌های تولیدی و تجاری فرش ایران به موسسه دولتی تازه تاسیس شده‌ای به نام «شرکت سهامی فرش ایران» واگذار شد. در تاریخ ۲۰ دی‌ماه سال ۱۳۱۴ وزارت مالیه طی نامه‌ای پیشنهاد می‌دهد تا برای رفع بحران تجارت قالی صادرات قالی توسط یک شرکت انجام شود. متن نامه وزارت مالیه بدین شرح می‌باشد:

۳۵۲ پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، سال ۱۱، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

چون در نتیجه مطالعاتی که این وزارتخانه برای رفع بحران فعلی تجارت قالی و توسعه بازار آن نموده به این نتیجه رسیده است که باید صدور آن منحصرأ در دست شرکتی که تمام یا اکثر سرمایه آن متعلق به دولت خواهد بود باشد پیشنهاد ضمیمه را تقدیم و تصویب آن را تقاضا می‌نماید.

هیئت وزرا نیز در واکنش به این نامه، در تاریخ ۲۱ دی ماه، با پیشنهاد وزارت مالیه موافقت

نمود:

هیئت وزرا در جلسه ۲۰ دی‌ماه ۱۳۱۴ بنا بر پیشنهاد نمره ۴۲۱۴۹ وزارت مالیه تصویب نمودند که از تاریخ اول بهمن‌ماه ۱۳۱۴ حق انحصاری صدور قالی و قالیچه و نظارت در تهیه آن از هر نوع به شرکت فرش واگذار شود.

تصویر ۱۲. (سمت راست) پیشنهاد وزارت مالیه مبنی بر واگذاری صدور فرش به شرکتی دولتی (www.irancarpet.ir)

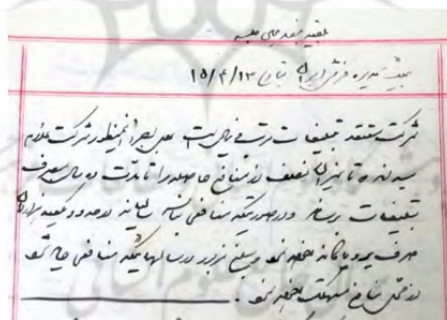
تصویر ۱۳. (سمت چپ) مصوبه هیات وزیران در خصوص واگذاری حق انحصاری صدور قالی و قالیچه و نظارت در تهیه آن به شرکت فرش (www.irancarpet.ir)

با توجه به سندهای به جا مانده از شرکت سهامی فرش ایران در تاریخ ۷ بهمن‌ماه سال ۱۳۱۴ اساسنامه شرکت سهامی فرش ایران با حضور افرادی همچون عیسی کوروس، غلامحسین کاشف و ابوالقاسم نوذری به امضا رسید. بر مبنای این اساسنامه به منظور بهبودی و

ازدیاد محصول و تجارت فرش ایران و به خصوص تجارت و صادرات آن، شرکتی به نام «شرکت سهامی فرش ایران» تشکیل می‌دهند. این اساسنامه در چهل ماده تنظیم شده است و محل استقرار شرکت نیز در اساسنامه تهران مشخص شده است که در صورت لزوم شعباتی نیز در دیگر شهرها دایر می‌گردد.

بر مبنای اسناد موجود، اعضای شرکت سهامی فرش ایران برای بهبود وضعیت تولید و صادرات این محصولات جلسات متعددی برگزار می‌کردند؛ به عنوان نمونه در سیزدهمین روز از تیرماه سال ۱۳۱۵، وقتی کمتر از یک سال از پی‌ریزی شرکت سهامی فرش ایران گذشته بود، اعضای هیئت مدیره این شرکت برای هفدهمین بار گرد هم آمدند تا «طرز مشی شرکت در داخله و خارجه» را ترسیم کنند. در این طرز مشی، بخشی به مقوله تبلیغات اختصاص یافته و چنین مصوب کرده‌اند که:

برای توسعه فروش قالی ایران در خارجه و همچنین برای تبلیغات رجحان قالی ایرانی بر قالیهای سایر ممالک، شرکت معتقد به تبلیغات مرتب و زیادی است. برای اجراء این منظور شرکت لازم میدانند که تا میزان نصف از منافع حاصله را تا مدت ده سال بمصرف تبلیغات برسانند و در صورتیکه منفعی نباشد سالیانه در حدود یکصد هزار تومان صرف پروپاگاندا خواهد نمود و مبلغ مزبور در سالهائیکه منفعی عاید شود از محل منافع مستهلک خواهد نمود.

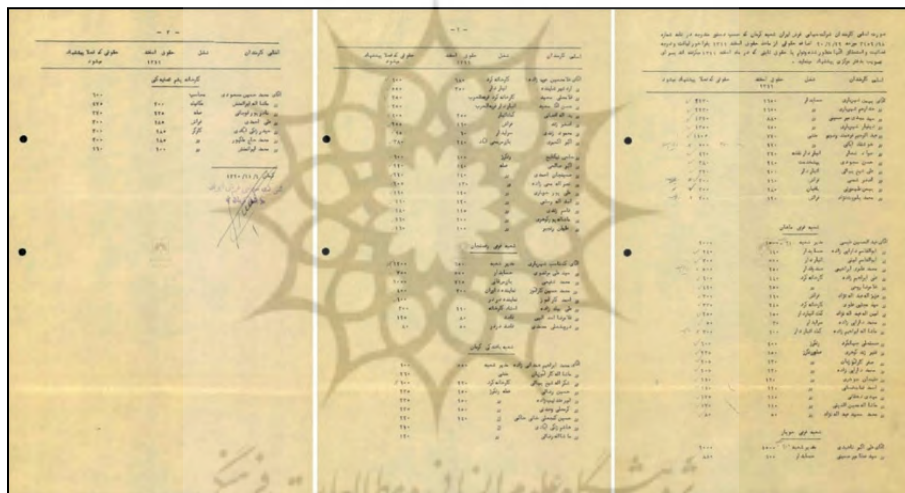

تصویر ۱۴. بخشی از مصوبه شرکت سهامی فرش ایران با عنوان «طرز مشی شرکت در داخله و خارجه»
(www.irancarpet.ir)

از اقدامات موثر شرکت سهامی فرش ایران، تاسیس شعباتی در مراکز عمده تولید قالی به منظور مدیریت و نظارت بر فرآیند تولید و صادرات این محصول بود و در این میان شعبه کرمان از قدیمی‌ترین این شعبات محسوب می‌گردد. هر چند در اسناد بازمانده از شرکت

۳۵۴ پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، سال ۱۱، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

سهامی فرش ایران، تاریخ دقیقی از شروع بکار شعبه کرمان یافت نشد اما آنچه مسلم است کرمان به خاطر سابقه تولید و صادرات قالی و تجربه حضور شرکت‌های خارجی در منطقه، احتمالاً جزء اولین و مهم‌ترین شعبات شرکت سهامی فرش ایران بوده است. بطوریکه به عنوان نمونه در اسناد آرشیوی شرکت سهامی فرش مربوط به اسفند ۱۳۱۹ تا شهریور ۱۳۲۰ بیش از ۴۰۰ مکاتبه بین دفتر مرکزی شرکت و شعبه کرمان انجام گرفته است. در برخی از این اسناد به اشتغال حدود ۷۵ نفر در شعبه‌های کرمان، ماهان، چوپار و رفسنجان در مشاغل همچون مدیر شعبه، حسابدار، منشی، انبار دار، کمک انباردار، رنگرز، کمک رنگرز، فراش، کارخانه گرد، قاصد، انباردار نقشه و غیره اشاره شده است و این تعداد جدا از آمار نقاشان و بافندگان بوده است. تمامی این اسناد بازتابی از رونق و اهمیت تولید قالی در منطقه کرمان در دوران پهلوی اول می‌باشد.

تصویر ۱۵، نامه ارسالی از شعبه کرمان شرکت سهامی فرش به دفتر مرکزی و پیشنهاد اضافه پرداخت شاغلان شعبه کرمان (مرکز اسناد کتابخانه ملی ایران، شماره سند ۳۱۵/۲۴۴)

۵. نتیجه‌گیری

بسیاری از پژوهش‌های صورت پذیرفته در مورد قالی کرمان، بر این نکته تاکید دارد که علت اصلی تغییرات ساختاری نسبتاً وسیع در طرح‌های این منطقه استقرار شرکت‌های سرمایه‌گذار خارجی در کرمان و تحمیل سلیقه مشتریان آنها بر طراحان قالی بوده است؛ اما در اوایل قرن بیستم (اواخر دوران قاجار) این نوع شرکت‌ها در مناطق دیگری از کشور نیز فعالیت داشته‌اند

ولی تغییرات طرح و نقش در قالی‌های مناطق دیگر بسیار محدودتر بوده است. با توجه به بررسی‌ها و مطالعات صورت پذیرفته در این پژوهش موارد زیر را می‌توان به عنوان مهمترین علل مسئله فوق در تاریخ قالی‌بافی کرمان از اواخر دوره قاجار تا پایان پهلوی اول در نظر گرفت که تاثیرات پایداری (حتی تا به امروز) بر تولیدات منطقه برجای گذاشته است:

الف - تاثیرپذیری اولیه طرحهای قالی کرمان از شالبافی این منطقه که این تاثیرات هم در ظرافت قالی‌ها و هم در نوع نقوش و ترکیب‌بندی آنها دیده می‌شود.

ب - حضور طراحان صاحب سبک و خلاق در سالهای اولیه رونق فرش‌بافی در منطقه کرمان، که از شاخص‌ترین آنها خاندان شاه‌رخ‌ی بودند.

ج - تاثیر نقش‌پردازی آزادانه و ناتورالیستی منطقه راور بر طرحهای قالی کرمان.

د - حمایت برخی از حاکمان محلی از قالیبافی؛ به طوری که برخی از آنها خود به شکل مستقیم درگیر تولید و تجارت این محصول شدند.

ه - تجار و تولیدکنندگان داخلی که برخی از آنها در دوره مذکور صادرات گسترده‌ای را به بازارهای اروپایی و آمریکایی داشتند.

و - تاسیس شرکت سهامی فرش ایران در دوره پهلوی اول و استقرار شعبه‌ای از آن در کرمان.

کتاب‌نامه

اتیک، آنت (۱۳۸۴). *فرش‌های دوره قاجار* (در مجموعه تاریخ و هنر فرش بافی ایران - بر اساس دایره‌المعارف ایرانیکا)، تهران: انتشارات نیلوفر.

احمدی، شیخ یحیی (۱۳۸۶). *فرماندهان کرمان*، تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: نشر علم. ادواردز، سیسیل (۱۳۷۰). *قالی ایران*، تهران: انتشارات فرهنگسرا.

بصام، سیدجلال الدین، فرجو، محمدحسین و ذریه زهرا سید امیر احمد (۱۳۸۳). *رویای بهشت*، جلد ۳، تهران: انتشارات اتکا.

بیکر، پاتریشیا (۱۳۸۶). *منسوجات اسلامی*، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مطالعات هنر اسلامی.

پرهام، سیروس (۱۳۵۷). *نمایشگاه نقش‌های قالی کرمان* (موزه و مرکز فرهنگی هنری صنعتی کرمان)، تهران: چاپ کتیبه.

زکریایی کرمانی، ایمان. شعیری، حمیدرضا. فروغی، شهرزاد (۱۳۹۱). «بررسی تغییرات قدرت سیاسی بر تحولات فرش کرمان در عصر قاجار»، *مطالعات تطبیقی هنر*، شماره ۴، صص ۳۴ - ۱۷.

- ژوله، تورج (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران، تهران: یساولی.
- ژوله، تورج (۱۳۸۴). جستاری در تاریخ فرهنگی، اجتماعی، سیاسی فرش ایران ۱۲۶۴ - ۱۳۶۴ هـ ق (در شناخت نمونه هایی از فرش ایران)، تهران: شرکت سهامی فرش ایران.
- ژوله، تورج (۱۳۹۲). شناخت فرش: برخی مبانی نظری و زیرساخت های فکری، تهران: یساولی.
- حشمتی رضوی، فضل الله (۱۳۹۲). تاریخ فرش؛ سیر تحول و تطور فرش بافی ایران، تهران: سمت.
- حشمتی رضوی، فضل الله و حسن آذریاد (۱۳۸۳). فرشنامه ایران، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ساوری، راجر (۱۳۸۴). بررسی مقدماتی فرش ایران (در مجموعه تاریخ و هنر فرش بافی ایران - بر اساس دایره المعارف ایرانیکا)، تهران: نیلوفر.
- صویراسرافیل، شیرین (۱۳۸۱). طراحان بزرگ فرش ایران (سیری در مراحل تحول طراحی فرش)، تهران: نشر پیکان.
- صویراسرافیل، شیرین و تورج ژوله (۱۳۷۸). طراحی نقشه فرش (آشنایی با طرحهای فرش ایران و جهان ۲)، تهران: انتشارات موسسه فرهنگی هنری شقایق روستا.
- فلور، ویلم ام (۱۳۸۴). فرش های دوران پهلوی (در مجموعه تاریخ و هنر فرش بافی ایران - بر اساس دایره المعارف ایرانیکا)، تهران: نیلوفر.
- کاربخش راوری، ماشاالله (۱۳۷۵). راور شهری در حاشیه کویر، کرمان: مرکز کرمان شناسی.
- متدین، محمود (۱۳۸۹). تاریخ مفصل کرمان، تهران: انتشارات گلی.
- واکر، دانیل (۱۳۸۴). فرش های دوران صفوی (در مجموعه تاریخ و هنر فرش بافی ایران - بر اساس دایره المعارف ایرانیکا)، تهران: نیلوفر.
- هاف، توماس (۱۳۸۶). تاریخ مختصر طراحی صنعتی، تهران: مارلیک
- هانگلدین، آرمن (۱۳۷۵). قالی های ایرانی (مواد و ابزار، سوابق نقوش، شیوه های بافت)، تهران: یساولی.
- هانگلدین، آرمن (۱۳۵۲). شاهکارهای فرش بافی ایران، تهران: شرکت فرش

Bennett, I. (2004). *Rugs & Carpets of the World*. London: Greenwich Editions.

Bernstein, Valerie et al. (1996). *Great Carpets of the World*. London: Thames and Hudson.

Ford, P. R. J. (1993). *Oriental Carpet Design: A Guide to Traditional Motifs, Patterns and Symbols*. London: Thames and Hudson.

Sabahi, T. (2005). *Cinque Secoli di Tappeti a Kerman*. Italia: Edizoina Del Capricorno.